

बहुभाषिक शिक्षणमा शिक्षकको अनुभव

सुनिता तामाङ

email: lamasunita1045@gmail.com

Received : April 22, 2025

Revised : June 30, 2025

Accepted : September 12, 2025

लेखसार

नेपाल जस्तो बहुभाषिक देशमा विद्यालय शिक्षामा मातृभाषी र विमातृभाषी विद्यार्थीहरूको उपस्थिति चुनौतीपूर्ण मानिन्छ। यस अध्ययनले बहुभाषिक कक्षाकोठामा नेपाली भाषा शिक्षण गर्दा शिक्षकहरूले सामना गर्ने कठिनाई र अनुभवलाई उजागर गरेको छ। नेपालमा विभिन्न भाषाभाषीका विद्यार्थीहरू रहेका हुन्छन्। ती सबै विद्यार्थीहरूको आआफ्नो मातृभाषालाई सम्बोधन गरी नेपाली भाषा शिक्षण गर्नु एक जटिल र चुनौतीपूर्ण कार्य हो। त्यसैले यस अध्ययनमा बहुभाषिक कक्षामा नेपाली शिक्षकले शिक्षणका क्रममा के कस्ता अनुभव गरेका छन् भन्ने मुख्य समस्यालाई अनुसन्धानको रूपमा लिएको छ। यो गुणात्मक अनुसन्धानको न्यारेटिभ इन्क्वायरी विधिमा आधारित छ। यस अध्ययनमा विगत सात वर्षदेखि बहुभाषिक कक्षामा नेपाली भाषा शिक्षण गर्ने तामाङ र मगर गरी दुईजना महिला शिक्षकसँग गहिरो अन्तर्वार्ताबाट तथ्याङ्क संकलन गरी, मौखिक तथ्याङ्कको लेखन, कोडिङ र थिम निर्माण गरी प्राप्तिको व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ। यस अध्ययनबाट समूहमा सिक्ने क्रियाकलापले भाषा आर्जनमा सकारात्मक प्रभाव पार्ने देखाएको छ। शिक्षकले मातृभाषालाई माध्यम बनाएर शिक्षण गर्दा सिकाइ सहज हुने देखिन्छ। सहकार्य सिकाइ विधि प्रभावकारी भए पनि विद्यार्थीमा भाषिक सिपको अभाव चुनौतीको रूपमा देखा परेको छ। बहुभाषिक कक्षा शिक्षणका लागि शिक्षकहरूलाई पर्याप्त तालिम र स्रोत सामग्री उपलब्ध गराउन आवश्यक देखिन्छ।

मुख्य शब्दावली: भाषिक चुनौती, भाषिक सिप, बहुभाषिक शिक्षण, मातृभाषा, सहकार्य सिकाइ।

विषय परिचय

नेपालमा बोलिने भाषाहरूको भौगोलिक एवम् जनसाङ्ख्यिकी अवास्थाको अध्ययनबाट नेपाल एक बहुभाषिक मुलुक मानिन्छ। नेपालको राष्ट्रिय जनगणना २०५८ सालमा ९२ वटा मातृभाषाहरू र २०६८ सालमा ३१ वटाले बढेर १२३ पुगेको देखिन्छ (पौड्याल, २०८१)। नेपाल एक बहुभाषिक रूपमा परिचित देश हो। राष्ट्रिय जनगणना २०७८ का अनुसार नेपालमा बोलिने कुल मातृभाषा सङ्ख्या १२४ कायम भएको छ (राष्ट्रिय जनगणना र आवास जनगणना, सन् २०२१)। नेपालका भिन्न भिन्न मातृभाषीहरू र जातिका समुदायहरू अलग अलग भौगोलिक परिवेशमा बसोबास नगरी प्रायः अन्तर्मिश्रित अवस्थामा नै रहेको छ। यस्तो भाषिक समुदाय र जातीय समुदायका विद्यालयहरूमा बहुभाषी विद्यार्थीहरूको उपस्थिति उच्च रहेको हुन्छ। सामाजिक, भाषिक, सास्कृतिक संरचनाले विद्यालय शिक्षणमा प्रभाव पार्दछ। यस्तो परिवेशमा शिक्षणका क्रममा एउटै कक्षामा दुई वा सोभन्दा बढी मातृभाषी

विद्यार्थीहरूको उपस्थिति रहन्छ । यस्तो स्थिति नै बहुभाषिक कक्षा हो । विशेषतः नेपालको सन्दर्भमा नेपाली भाषालाई सम्पर्क र माध्यम भाषाको रूपमा विद्यालय परिवेशमा प्रयोग गरिन्छ । नेपालको बहुभाषिक स्थितिलाई पहिचान गरेर नीति निर्माण गर्न सकेको छैन । यसैगरी पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक, शिक्षण विधि र प्रक्रिया, मूल्याङ्कन, व्यवस्थापन लगायत धेरै पक्षहरू बहुभाषिक परिवेश अनुकूलन बनाउन सकेको छैन । सबै प्रकारका विद्यार्थीहरूलाई एउटै पाठ्यक्रममा सामेल गराएर शिक्षण गर्नु प्रभावकारी हुँदैन (पौडेल, २०७०) । भाषा शिक्षणका कक्षाकोठामा भिन्न भिन्न मातृभाषी विद्यार्थीलाई सम्बोधन गरी शिक्षण गर्न कठिनाई छ ।

आफू पनि शिक्षक भएको कारणले बहुभाषिक कक्षामा नेपाली शिक्षण गर्दा विभिन्न कठिनाई र चुनौतीहरू सामना गर्नुपर्ने अवस्था रहेको महसुस गरेको छु । कक्षामा विभिन्न मातृभाषाका विद्यार्थीहरूको सहभागी रहेको हुन्छ र उनीहरू सबैलाई समेट्ने गरी नेपाली शिक्षण गर्दा मैले पनि धेरै समस्याहरू र अप्ठ्यारा अवस्थाहरू पार गरेको छु त्यसैले मलाई मात्र बहुभाषिक कक्षामा यस्तो समस्या भएको हो कि अरु शिक्षकहरूलाई पनि हो भन्ने जिज्ञासाले गर्दा 'बहुभाषिक शिक्षणमा शिक्षकको अनुभव' शीर्षकमा अनुसन्धान गर्न खोजिएको छ । बहुभाषा शिक्षण सम्बन्धी केही अनुसन्धानहरू भएको पाइए तापनि अहिलेसम्म खासै 'बहुभाषिक शिक्षणमा शिक्षकको अनुभव' शीर्षकमा अनुसन्धान भएको भेटिँदैन । नेपालको सन्दर्भमा शिक्षकहरूले बहुभाषिक कक्षामा भोग्नु पर्ने समस्या र चुनौतीमा भने चाहिँ कमै मात्रामा अध्ययन अनुसन्धान भएको छ । अनुसन्धानकर्ताहरूले यस्तो कुरामा कमै ध्यान दिएका छन् र त्यस्तो अध्ययन भएको कमै पाइन्छ । केही अध्ययनहरू भएका छन् तर तिनीहरूले बहुभाषिकताको कुराहरूलाई जोड दिएका छैनन्, पढाउँदा शिक्षकलाई के सहजता हुन्छ, के चुनौती हुन्छ भन्ने विषयमा अध्ययन भएको कमै पाइन्छ । त्यसमा पनि नेपाली विषय शिक्षणमा खासै अध्ययन भएको पाइँदैन र ती सवालहरू अनुत्तरित छन् । नेपाली विषयको शिक्षण फरक फरक सन्दर्भमा हुने गरेको छ । बहुभाषिक कक्षामा नेपाली विषयको शिक्षण गर्दा शिक्षकले फरक फरक अनुभव लिने गरेका छन् । त्यसैले बहुभाषिक कक्षाकोठामा विद्यार्थीलाई नेपाली मातृभाषी विद्यार्थीसह सहभागी गराई भाषिक सक्षमता प्राप्ति गराउने काम चुनौतीपूर्ण रहेको देखिन्छ । यस अध्ययनको मुख्य उद्देश्य बहुभाषिक कक्षामा नेपाली शिक्षण गर्दा शिक्षकले गरेका अनुभवको पहिचान खोजी गर्नु रहेको छ । यस लेखमा (क) बहुभाषिक कक्षामा नेपाली शिक्षण गर्दा शिक्षकले विद्यार्थीहरूलाई कसरी अन्तरक्रियामा भाग लिन लगाउँछन् ? (ख) बहुभाषिक कक्षामा नेपाली शिक्षण गर्दा शिक्षकले के कस्ता चुनौती अनुभूत गर्दछन् ? गरी दुईवटा अनुसन्धान प्रश्नहरूको उत्तरको खोजी गरिएको छ ।

पूर्वकार्यको पुनरावलोकन

प्रस्तुत लेखको सैद्धान्तिक तथा अवधारणागत स्वरूपको निर्माण गर्न तथा अध्ययनको सीमा निर्धारण गरी अध्ययन विधि निर्धारण गर्न अगाडि भएका विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय अनुसन्धान ग्रन्थ तथा लेखहरूको थिम्याटिक आधारमा समीक्षा गरिएको छ ।

बहुभाषिक शिक्षामा चुनौतीहरू र समाधानहरू

शर्मा र पौडेल (२०६७) ले बहुभाषिक शिक्षामा शिक्षकहरूको तालिमको अभाव, पाठ्यक्रमको लम्बाइ र भाषिक विविधताको चुनौतीहरूलाई चिन्हित गरेका छन् । उनीहरूले यी चुनौतीहरूको समाधानका लागि उपयुक्त तालिम कार्यक्रम, पाठ्यक्रमको अनुकूलन र भाषिक विविधतालाई सम्मान गर्ने शिक्षण विधिहरूको आवश्यकता औँल्याएका छन् ।

रिमाल (२०७१) ले सामुदायिक विद्यालयमा भाषिक विविधताको सम्बोधन गर्दै शिक्षकलाई लोकतान्त्रिक र सांस्कृतिक दृष्टिकोणबाट शिक्षण विधिहरू अपनाउन सुझाव दिएका छन् । यसले बहुभाषिक कक्षामा शिक्षकको भूमिकामा सुधार ल्याउन मद्दत पुर्याउँछ ।

भाषिक विविधता र कक्षा व्यवस्थापन

पिताम्बर पौडेल (सन् २०२०) द्वारा गरिएको अध्ययनले कास्की जिल्लाका ८० जना आधारभूत तहका अङ्ग्रेजी शिक्षकहरूको अनुभवको आधारमा बहुभाषिक कक्षामा अङ्ग्रेजी पढाउँदा आउने चुनौतीहरू र समाधान रणनीतिहरूको विश्लेषण गरेको छ। प्रमुख चुनौतीहरूमा भाषिक विविधता, पाठ्यक्रमको लम्बाइ र शिक्षकहरूको तालिमको अभाव रहेका छन्।

हिमान राई (सन् २०२३) द्वारा गरिएको गुणात्मक अध्ययनले नेपाली आधारभूत तहमा बहुभाषिक शिक्षणका अवसर र चुनौतीहरूबारे शिक्षकहरूको दृष्टिकोणलाई उजागर गरिएको छ। यस अध्ययनले बहुभाषिक शिक्षणले विद्यार्थीहरूको विषयवस्तुमा राम्रो बुझाइ विकास गरेको तर सबै शिक्षकहरू बहुभाषिक नभएकाले कक्षा व्यवस्थापनमा समस्या आएको देखिन्छ।

ट्रान्सलाङ्ग्वेजिङ र शिक्षकको भूमिका

प्याक र अन्य (सन् २०२२) द्वारा गरिएको अध्ययनले नेपाली बहुभाषिक अङ्ग्रेजी माध्यम विद्यालयहरूमा शिक्षकहरूले कसरी 'translanguaging' प्रयोग गरेर विद्यार्थीहरूको सिकाइलाई सहयोग पुर्याउँछन् भन्ने विषयमा केन्द्रित छ। शिक्षकहरूले विद्यार्थीहरूको मातृभाषा प्रयोग गरेर शिक्षण प्रक्रियामा सहभागी गराउने प्रयास गरिएको छ।

पाठ्यक्रम र शिक्षण माध्यमको प्रभाव

प्रेम प्रसाद पौडेल (सन् २०११) द्वारा गरिएको अध्ययनले उच्च शिक्षामा बहुभाषिक कक्षामा अङ्ग्रेजी पढाउँदा शिक्षक र विद्यार्थीहरूले भोग्ने सञ्चार समस्या, विषयवस्तु बुझाइको कठिनाइ र शिक्षण माध्यम सम्बन्धी असन्तुष्टिबारे चर्चा गरिएको छ। यस अध्ययनले शिक्षक र विद्यार्थीहरू दुवै शिक्षण माध्यमको प्रयोगमा असन्तुष्ट छन्, जसले संचार र विषयवस्तु बुझाइमा समस्या उत्पन्न गरिएको छ।

नीति, तालिम र पाठ्यक्रम विकास

शेली के. टेलर (सन् २०१०) द्वारा गरिएको लेखले नेपालमा बहुभाषिक भाषा शिक्षाको कार्यान्वयन ढाँचा र यसको सामाजिक राजनीतिक महत्त्वबारे चर्चा गरिएको छ। लेखले बहुभाषिक शिक्षाको लागि सातवटा प्रमुख विषयहरू प्रस्तुत गरिएको छ, जसले शिक्षक तालिम र पाठ्यक्रम विकासमा मार्गदर्शन प्रदान गर्छ।

बहुभाषिक शिक्षणले आफैँमा व्यापक अर्थ वहन गर्छ। एउटै कक्षाकोठामा एक भन्दा बढी मातृभाषाका विद्यार्थीहरूको उपस्थितिमा कक्षा शिक्षण गर्नु नै बहुभाषिक शिक्षण हो। यस सन्दर्भमा भएका विभिन्न अध्ययन अनुसन्धानले समस्याको रिक्तता पहिचान गर्न र विश्लेषणको आधार बनाउन सहयोग पुगेको छ।

सैद्धान्तिक आधार

यस अध्ययनका लागि बहुभाषिक शिक्षणअन्तर्गत शिक्षकको अनुभवमा भिगोस्कीको सामाजिक-सांस्कृतिक र डेविड कोल्बको अनुभवजन्य सिद्धान्तलाई उपयोग गरिएको छ। बहुभाषिक शिक्षणका सन्दर्भमा परम्परागत दृष्टिले शिक्षणीय भाषाको मात्र प्रयोगमा जोड दिएको भए पनि हिजोआज मातृभाषाका माध्यम र समानान्तर शिक्षणमा प्राथमिकता दिने प्रचलन बढ्दै गएको छ।

बहुभाषिक शिक्षणको प्रभावकारिता शिक्षकको अनुभवमा निहित हुन्छ, जुन सामाजिक-सांस्कृतिक र अनुभवजन्य सिद्धान्तहरूको संयोजनबाट अभि बलियो बन्छ। भिगोस्कीको सामाजिक-सांस्कृतिक सिद्धान्तले बहुभाषिक कक्षाकोठामा शिक्षकको भूमिकालाई विशेष महत्त्व दिन्छ। यसअनुसार, शिक्षकले स्व्याफोल्डिङ प्रविधि प्रयोग गरी विद्यार्थीहरूको प्रोक्सिमल डेभलपमेन्ट जोन (ZPD) मा पुग्न सहयोग गर्छन्। उदाहरणका लागि, नेपाली र अन्य

मातृभाषी मिश्रित कक्षामा शिक्षकले विद्यार्थीहरूको मातृभाषाको सहारा लिई जटिल अवधारणाहरू सजिलै बुझाउन सक्छन् । यसरी सामाजिक अन्तर्क्रियामार्फत भाषिक क्षमताको विकास गर्ने यो प्रक्रिया बहुभाषिक शिक्षणको आधारभूत तत्त्व हो ।

बहुभाषिक शिक्षणको क्षेत्रमा शिक्षकको प्रभावकारिता केवल सैद्धान्तिक ज्ञानमा मात्र आधारित नभई यसको मूल आधार व्यावहारिक अनुभवमा निहित हुन्छ । डेविड कोल्बको अनुभवात्मक शिक्षण चक्रले बहुभाषिक शिक्षकहरूलाई आफ्ना व्यावहारिक अनुभवहरूबाट सिक्न र त्यसलाई शिक्षणप्रक्रियामा समावेश गर्न प्रेरित गर्छ । यस चक्रको चार चरण (कन्क्रिट अनुभव, प्रतिबिम्बनात्मक अवलोकन, सारांशीकरण र सक्रिय प्रयोग) ले बहुभाषिक शिक्षणलाई गतिशील बनाउँछ । उदाहरणका लागि, शिक्षकले विभिन्न भाषिक पृष्ठभूमिका विद्यार्थीहरूसँग काम गर्दा प्राप्त गरेका अनुभवहरूलाई विश्लेषण गरी नयाँ शिक्षण रणनीतिहरू विकसित गर्छन् । यसरी अनुभवजन्य सिकाइले शिक्षकलाई बहुभाषिक कक्षाकोठाको जटिलतालाई अभै राम्रोसँग व्यवस्थापन गर्न सक्षम बनाउँछ ।

यी दुबै सिद्धान्तहरूको संयुक्त प्रयोगले बहुभाषिक शिक्षणलाई अभै प्रभावकारी बनाउँछ । सामाजिक-सांस्कृतिक सिद्धान्तले सहयोगपूर्ण वातावरण निर्माण गर्न मद्दत गर्दै, जबकि अनुभवजन्य सिद्धान्तले शिक्षकलाई आफ्ना अनुभवहरूबाट निरन्तर सिक्ने र अनुकूलन गर्ने क्षमता प्रदान गर्छ । शिक्षकले यी सिद्धान्तहरूलाई समन्वय गर्दै बहुभाषिक कक्षामा विद्यार्थीहरूको भाषिक र सांस्कृतिक विविधतालाई शैक्षिक अवसरमा परिणत गर्न सक्छन् । यसरी, बहुभाषिक शिक्षणमा शिक्षकको अनुभव केवल शैक्षिक नभएर एउटा गतिशील र निरन्तर विकासशील प्रक्रिया हो, जसले विद्यार्थीहरूको बहुभाषिक क्षमतालाई समृद्ध बनाउँछ ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत लेख गुणात्मक अनुसन्धानको न्यारेटिभ खोज ढाँचामा आधारित छ । यसैगरी यस लेखमा सम्भावनारहित नमुना छनोट पद्धति अन्तर्गत उद्देश्यमूलक नमुना छनोटको प्रयोग गरी नमुना छनोट गरिएको छ । म स्वयम् काभ्रे जिल्लाको बासिन्दा भएकोले मैले त्यहाँ एउटै कक्षामा दुई वा सोभन्दा बढी नेपाली भाषा हुने विद्यालयको छनोट गरी उक्त कक्षाकोठामा नेपाली शिक्षण गर्ने दुई जना महिला शिक्षकलाई सूचकको रूपमा लिएको छु । जुन बहुभाषिक विद्यार्थीहरूलाई प्राथमिक तहमा नेपाली शिक्षण गर्ने तामाङ मातृभाषी महिला शिक्षक र माध्यमिक तहमा नेपाली शिक्षण गर्ने मगर मातृभाषी महिला शिक्षक रहेको छ । प्रा.वि. तहको तामाङ महिला शिक्षक मेरो गाउँको भएकोले हामी बिच प्राय कुराकानी र भेटघाट भइरहेको हुन्थ्यो । मा.वि. तहको मगर महिला शिक्षक मेरो गाउँ भन्दा अलि परको गाउँको हुन्थ्यो । उहाँसँग त आवकलभुवकल मात्र भेट हुन्थ्यो । बहुभाषिक शिक्षणमा शिक्षकको अनुभव लेखको नमुना छनोटमा उहाँहरूलाई लिने विचारका साथ दशैँ विदामा उहाँहरूलाई फोन गरेर भेटें । त्यसपछि सबै कुरा भनेपछि उहाँहरूले कुराकानी र अन्तर्वार्ता गर्न सहमत जनाएँ र दशैँ पछि समय दिनुभयो । म बेला बेलामा के कस्तो हुँदैछ दशैँ भनेर फोन गरी रहन्थेँ । कहिले फोन उठाउथ्यो कहिले नउठाउथ्यो । दशैँ लगत्तै मैले ती दुई शिक्षकलाई फोन गरेँ तर उहाँहरूले दशैँको अलि काम बाँकी भएकोले तिहारपछि गरौँ भन्नु भयो । तिहारपछि म आफैँ उनीहरूको घर पुगेँ र सामान्य कुरा गर्दै आफ्नो मूल विषयमा गहिरो अन्तर्वार्ता लिएँ । त्यो अन्तर्वार्तालाई घरमा आई लिखित रूपमा उतारें । अलि तथ्याङ्क नआएको जस्तो लागेर फेरि म केही दिनपछि तामाङ र मगर महिला शिक्षकलाई भेट्न गएँ र थप अन्तर्वार्ता लिएँ । उहाँहरूको पनि घरायसी काम र जागिरले गर्दा अन्तर्वार्ताको लागि त्यति समय दिन नसकेको जस्तो मलाई लाग्यो । यसरी गरिएको तथ्याङ्क संकलनलाई ब्राउन्ड एण्ड क्लार्क (सन् २००६) को त्रिगुणितबतष्वभ च्भकभबचअज प्ल एकथअजययिनथ को मान्यताका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । मैले पहिले र थप अन्तर्वार्ताबाट प्राप्त सूचनालाई दश पेज जतिमा लिखित रूपमा उतारें । त्यसपछि कोडिङ गरी सहपाठीमा छलफल गरेँ । मलाई अलि कोडहरू नमिलेको जस्तो लागेर फेरि लिखित सामग्रीलाई पढी पहिलेको कोडमा परिमार्जन गरेर ३९ वटा कोडहरूको निर्माण गरें । ३९ वटा कोडमध्ये २८ वटाको

मात्र कोडिङ गरी बाँकी ११ वटा कतै मिलेको कारण त्यसलाई कोडिङ गरिएको छैन । त्यसपछि कोडहरूको तुलना र मिल्दाजुल्दा कोडहरूको वर्गीकरण गरी उद्देश्य-१ (शिक्षक विद्यार्थी अन्तरक्रिया) मा दुईवटा थिम (सहकार्य सिकाइ र मातृभाषाबाट शिक्षण) र उद्देश्य-२ (शिक्षकले अनुभूति गर्ने चुनौती) मा दुईवटा थिम (मातृभाषाको प्रयोग र भाषिक सिपमा कमजोर) निकालेको छ । ती थिमलाई अन्तर्वाताबाट प्राप्त भनाइ र विभिन्न लेखका भनाइहरू प्रमाणको रूपमा राखी विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुगिएको छ ।

नतिजा र छलफल

सहकार्य सिकाइ

कक्षा शिक्षणमा अपनाउने सिकाइ क्रियाकलापमध्ये सहकार्य सिकाइ एउटा उत्तम सिकाइ क्रियाकलाप रहेको पाइन्छ । कक्षाकोठामा शिक्षकले विभिन्न शिक्षण क्रियाकलापमा अपनाएर विद्यार्थीहरूलाई शिक्षण सिकाइ गर्दछन् । ती मध्ये सहकार्य सिकाइ पनि एक हो । बहुभाषिक कक्षामा नेपाली शिक्षण गर्दा मगर मातृभाषी महिला शिक्षकले पनि सहकार्य सिकाइबाट कक्षा शिक्षण गरेको पाइयो । यसै सन्दर्भमा बहुभाषिक कक्षामा नेपाली शिक्षण गर्ने मगर मातृभाषी महिला शिक्षकको अनुभव यस्तो रहेको छ: “बहुभाषिक कक्षामा नेपाली शिक्षण गर्दा विद्यार्थीहरूका बिचमा छलफल अन्तर्क्रिया गराउँदा बहुभाषिक प्रतिनिधित्व हुने गरी समूह विभाजन गरेर सामूहिक कार्य गराइन्छ ।” यस भनाइले के संकेत गर्दछ भने कक्षामा बहुभाषिक विद्यार्थीहरू बिच शिक्षण गर्दा सामूहिक कार्यमा जोड दिएको पाइयो । यसैगरी सोही मगर शिक्षकको अन्तर्वाताबाट प्राप्त अर्को भनाइ यस्तो रहेको छ: “बहुभाषिक विद्यार्थीहरूको समूह विभाजन गरेर सामूहिक कार्य गराइन्छ र उनीहरूको प्रस्तुतीकरण पनि समूहगत तर प्रत्येक विद्यार्थीको सहभागिता गराइन्छ ।” सहकार्य सिकाइमा प्रत्येक विद्यार्थीहरूको सहभागिताका आधारमा समूह बनाइ समूहमै छलफल र अन्तर्क्रिया गरी समूह सिकाइ गरिएको पाइयो । यसरी सहकार्य सिकाइ समूहको लागि एक बलियो र सकारात्मक परिणाम ल्याउने प्रक्रिया हो ।

सहकार्य सिकाइ एक विद्यार्थी केन्द्रित दृष्टिकोण हो जहाँ विद्यार्थीहरूले साभा लक्ष्य हासिल गर्न साना समूहमा मिलेर काम गर्छन् । बहुभाषिक कक्षामा सहकार्य सिकाइलाई उपयोगीमूलक क्रियाकलापको रूपमा लिने गरेको पाइन्छ । यसै सन्दर्भमा बहुभाषिक कक्षामा नेपाली शिक्षण गर्ने तामाङ मातृभाषी महिला शिक्षकको अनुभव यस्तो रहेको छ: “बहुभाषिक कक्षामा नेपाली शिक्षण गराउँदा म विभिन्न मातृभाषा हुने विद्यार्थीहरूलाई साना-साना समूहमा विभाजन गरी तिनीहरूले बुझ्ने भाषामा सिकाउने प्रयत्न गर्छु ।” सहकार्य सिकाइमा विद्यार्थीहरूले समूह कार्यमा आधारित गतिविधिहरू मार्फत सिकाइ गर्दछन् । यस भनाइलाई प्रष्ट पार्न मगर मातृभाषी महिला शिक्षकले यसो भनेका छन्: “प्रस्तुतीकरण गर्नु पर्ने भएकाले उनीहरू (बहुभाषिक विद्यार्थीहरू) ले समूहका साथीहरूसँग पहिले नै छलफल र अन्तर्क्रिया गरी तयारी हुन्छन् ।” सहकार्य सिकाइमा कुनै पनि कार्य गर्दा समूहमा नै छलफल र अन्तर्क्रिया गर्दछन् तर सधैं त समूहकार्य गर्न सम्भव हुदैन । यसै सन्दर्भमा मगर मातृभाषी महिला शिक्षकको विचार यस्तो रहेको छ : “सधैं समूहकार्य र सामूहिक अन्तर्क्रिया त हुदैन ।” पाठ्यपुस्तकको उद्देश्य परिपूर्तिका लागि एकभन्दा बढी कार्यकलाप गराउन सके त्यस्तो शिक्षण सिकाइ बढी फलदायी हुन्छ ।

विद्यार्थीहरूलाई जोडी वा साना समूहमा विभिन्न सिकाइ गतिविधिहरू मार्फत सिक्न सहकार्य सिकाइले जोड दिन्छ । शिक्षकले बहुभाषिक कक्षाकोठामा नेपाली भाषा सिकाउन विद्यार्थीहरूलाई सहयोगी सिकाइबाट प्रोत्साहीत गर्दछ । यसै सन्दर्भमा तामाङ मातृभाषी महिला शिक्षकको अनुभव यस्तो रहेको छ: “यसै गरी कहिले काहिँ सबै भाषाभाषी विद्यार्थीहरूलाई एउटै समूहमा राखेर विद्यार्थीहरूलाई समूहका माध्यमबाट भाषा सिकाइ गर्न सहयोग गर्छु ।” भाषा सिकाइमा शिक्षकको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । त्यसैले शिक्षकले विभिन्न मातृभाषी विद्यार्थीहरूलाई समान तवरले भाषा सिक्न उत्प्रेरित गरेको पाइयो । शिक्षकले मात्र नभएर कतिपय अवस्थामा नेपाली मातृभाषी विद्यार्थीहरूबाट पनि अन्य मातृभाषी विद्यार्थीहरूले नेपाली भाषा सिक्ने गरेको पाइयो । यस

विचारलाई छर्लङ्ग पार्न तामाङ मातृभाषी महिला शिक्षकको अनुभव यस प्रकारको रहेको छ: “कतिपय अवस्थामा नेपाली विमातृभाषिक विद्यार्थीहरू पनि विस्तारै घुलमिल हुदै साथीहरूसँग नेपाली भाषा सिक्ने गरेको पाइन्छ।” सहकार्य सिकाइले विद्यार्थीहरू बिच भाषा सिकाइ मात्र नभई समस्या समधान गर्ने सिपको समेत विकास गराउँदछ।

मातृभाषाबाट शिक्षण

बहुभाषिक कक्षामा नेपाली भाषा शिक्षण गर्दा शिक्षकले मातृभाषाबाट नेपाली भाषा शिक्षण गर्न सकिएमा सिकाइ प्रभावकारी हुन्छ। अन्य मातृभाषी विद्यार्थीहरूले नेपाली भाषा दोस्रो भाषाको रूपमा सिकाइ गर्दा केही असहज हुन गरेको पाइयो। यस्तो अवस्थामा शिक्षकले विद्यार्थीहरूको मातृभाषालाई जोडेर नेपाली सिकाइ गरेको पाइयो। यसै भनाइमा मगर मातृभाषी महिला शिक्षकको अनुभव यस्तो रहेको पाइयो: “यस्तो बेलामा नेपाली शब्दलाई अन्य भाषासँग जोडेर ‘तिम्रो भाषामा त्यो शब्दलाई के भनिन्छ’ भनेर उनीहरूसँग सोधेर पनि अन्तर्क्रिया गर्ने गरिन्छ।” बहुभाषिक कक्षामा शिक्षकले विद्यार्थीहरूको मातृभाषालाई संलग्न गराएर नेपाली भाषा सिकाइको पाइयो। यस्तैगरी तामाङ मातृभाषी महिला शिक्षकको अनुभव यस्तो रहेको पाइयो: “उनीहरूकै मातृभाषामा कुरा गर्दा सहज रूपमा बुझ्ने गर्दछन्।” बहुभाषिक कक्षामा शिक्षकले विद्यार्थीहरूलाई उनीहरूकै मातृभाषामा शिक्षण गर्दा सिकाइ सहज रहेको कुरा पाइयो। भाषा शिक्षण गर्दा शिक्षकले सकेसम्म बालकेन्द्रित शिक्षण प्रक्रिया उपयोगमा ल्याउनु पर्दछ (खनिया, २०७५)। बहुभाषी कक्षामा नेपाली शिक्षण गर्दा शिक्षकले विद्यार्थीको भाषिक पृष्ठभूमिलाई ध्यानमा राखेर शिक्षण गर्नु वर्तमान समयको आवश्यकता देखिन्छ।

बहुभाषिक कक्षामा शिक्षक विद्यार्थी बिच अन्तरक्रिया गर्दा विद्यार्थीको मातृभाषालाई प्राथमिकता दिई शिक्षण गरिएको हुन्छ। बहुभाषिक कक्षामा शिक्षकले विद्यार्थीहरूको मातृभाषालाई मध्ये नजर गरी शिक्षण गर्दछ। यसै सन्दर्भमा बहुभाषिक कक्षामा नेपाली शिक्षण गर्ने तामाङ मातृभाषी महिला शिक्षकको अनुभव यस्तो रहेको पाइयो: “म आफै पनि नेपाली विमातृभाषिक शिक्षक भएकाले मैले पनि उनीहरूलाई मातृभाषामा विषयवस्तु प्रस्ट पार्न मद्दत गर्छु।” बहुभाषिक कक्षामा शिक्षक पनि अन्य मातृभाषी भएमा शिक्षक र विद्यार्थी बिच अन्तरक्रिया गर्न केही हदसम्म सहज हुने गर्दछ। यस्ता कक्षामा शिक्षकले विद्यार्थीहरूलाई आफ्नो मातृभाषामा विचारहरू प्रस्तुत गर्न सहयोग गर्दछ। यसै भनाइलाई प्रस्ट पाउँ तामाङ मातृभाषी महिला शिक्षकको अनुभव यस्तो रहेको छ: “समय समयमा म विद्यार्थीहरूलाई आफ्नो भाषामा आफूलाई मनमा लागेका कुराहरू लेख्न लगाएर उनीहरूको विचार अभिव्यक्तिमा सहयोग गर्छु।” बहुभाषिक कक्षामा नेपाली भाषा शिक्षण गर्दा शिक्षकले विद्यार्थीहरूको मातृभाषालाई जोड दिएर शिक्षक विद्यार्थी अन्तरक्रिया गरिन्छ। यस प्रकारको सिकाइले विभिन्न दृष्टिकोण र विचारहरूको आदानप्रदानमा मद्दत पुर्याउँछ, जसले समूहको समग्र दक्षता र सिर्जनात्मकता बढाउँछ।

मातृभाषाको प्रयोग

बहुभाषिक कक्षामा नेपाली भाषा शिक्षण गर्दा मातृभाषाको प्रभाव अत्याधिक रहेको पाइन्छ। अन्य मातृभाषी विद्यार्थीहरूले आफ्नो मातृभाषाको कारण बोलाइमा त्रुटि गरेको भेटिन्छ। यसै सन्दर्भमा एक मगर मातृभाषी महिला शिक्षकको अनुभव यस्तो रहेको पाइयो: “बोलाइअन्तर्गत अनादर वा सामान्य आदरको प्रयोग बढी गर्ने उच्च आदरको प्रयोग निकै कम गर्ने गर्छन्। यसको कारण भनेको नेपाली मातृभाषी नहुने वा विमातृभाषी विद्यार्थीहरूले आफ्नो घर परिवार, समुदाय र सहपाठीमा आफ्नै मातृभाषाको प्रयोग धेरै गर्नु हो।” यसले के संकेत गर्दछ भने विद्यार्थीले मातृभाषाको प्रयोग हरेक परिवेशमा गर्नुले नेपाली सिकाइमा समेत यसको असर परेको पाइन्छ। यसले गर्दा बहुभाषिक विद्यार्थीहरूको नेपाली सिकाइमा सोचे जति उपलब्धि हासिल भएको देखिदैन। अन्तर्वार्ताबाट प्राप्त अर्को तामाङ महिला शिक्षकको अनुभव यस्तो रहेको छ: “सबै नेपाली विमातृभाषिक विद्यार्थीहरूले विद्यालय बाहेक घरमा, गाउँमा, साथीहरूसँग आफ्नो मातृभाषाको प्रयोग गर्दछन्। जसले गर्दा नेपाली भाषा राम्रोसँग बोल्न

नजानेका र नेपाली भाषा बोल्दा मातृभाषाको शब्द मिसाएर बोल्ने गर्दछन् ।“ बहुभाषिक विद्यार्थीहरूले नेपाली भाषा दोस्रो भाषाको रूपमा सिकाइ गर्दछ । दोस्रो भाषाको सिकाइ पहिलो भाषाको जस्तो सहज र स्वभाविक हुदैन (खनिया, २०७५) । बहुभाषिक विद्यार्थीहरूले मातृभाषाको प्रयोग धेरै गर्नु शिक्षकका लागि एउटा ठूलो चुनौतीको कुरा हो ।

बहुभाषिक कक्षामा विद्यार्थीहरूलाई दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली भाषा सिकाउँदा भाषासम्बन्धी समस्याले प्रभाव पारेको छ । यस्तो हुनुको मुख्य कारण उनीहरूले कक्षाकोठामा शिक्षकसँग मात्र नेपाली भाषाको प्रयोग गर्नु रहेको छ । यसै सन्दर्भमा अन्तर्वार्ताबाट प्राप्त सूचना अनुसार मगर मातृभाषी महिला शिक्षकको अनुभव यस्तो रहेको छ । “कक्षामा शिक्षकसँग मात्र नेपालीमा अन्तरक्रिया गर्दछन् भने अरुबेला आफ्नो भाषामा गर्दछन् ।“ यस भनाइले के संकेत गर्दछ भने नेपाली भाषाको प्रयोग अन्य मातृभाषी विद्यार्थीहरूले सीमित क्षेत्रमा मात्र गरेको पाइन्छ । यसै गरी अन्तर्वार्ताका क्रममा मगर मातृभाषी महिला शिक्षकको अनुभव यस्तो रहेको पाइयो : विद्यालय तथा समुदायमा पनि आफ्नै मातृभाषीसँग खोलुनु, अन्तरक्रिया गर्नुले पनि उनीहरूका नेपाली प्रयोगमा कठिनाई आएको हो ।“ पहिलो भाषा सिकेर विद्यालय स्तरमा दोस्रो भाषा सिक्न आउने जुनसुकै विद्यार्थीलाई पनि पहिलो भाषाबाट बाधा उत्पन्न अवश्य नै हुन्छ (लामिछाने, २०६९) । बहुभाषिक कक्षाका विद्यार्थीहरूले आफ्नो घरपरिवार, समुदाय र सहपाठीमा पनि आफ्नै मातृभाषाको प्रयोग धेरै गरेको पाइन्छ ।

भाषिक सीपमा कमजोर

बहुभाषिक विद्यार्थीहरूलाई नेपाली भाषामा दक्ष बनाउनु एक जटिल कार्य हो । भाषाशिक्षणको मूल उद्देश्य नै भाषिक कुशलतामा विद्यार्थीहरूलाई सक्षम बनाउनु हो । बहुभाषिक कक्षामा नेपाली शिक्षण गर्दा अन्य मातृभाषी विद्यार्थीहरूले विभिन्न क्षेत्रमा त्रुटि गरेको पाइन्छ । अन्तर्वार्ताका क्रममा बहुभाषिक कक्षामा शिक्षण गर्ने एक मगर मातृभाषी महिला शिक्षकले यस्तो भनेका छन्: “बहुभाषिक विद्यार्थीहरूले भाषाका चारै सिपमा त्रुटि गर्छन् ।“ भाषाका चारवाट सिपमा सुनाइ, बोलाइ, पढाइ र लेखाइ पर्दछन् । बोलाइ सिपअन्तर्गत उच्चारणगत त्रुटि बहुभाषिक विद्यार्थीहरूमा पाइन्छ । यस सन्दर्भमा मगर मातृभाषी महिला शिक्षकको अनुभव यस्तो रहेको छ: “उनीहरू (बहुभाषी विद्यार्थीहरू) ले सबै भन्दा त्रुटि गर्ने बोलाई अन्तर्गत उच्चारणमा, लेखाइ अन्तर्गत वाक्य गठन प्रक्रिया र पदसङ्गतिमा त्रुटि गर्छन् ।” मातृभाषाका कारण विद्यार्थीहरूमा बोलाइ र लेखाइसम्बन्धी त्रुटिहरू अत्याधिक देखिन्छ । यसै सन्दर्भमा मगर मातृभाषी महिला शिक्षकको अनुभव यस्तो पाइन्छ: “उनीहरूको भाषिक पृष्ठभूमिले गर्दा शब्दार्थ शिक्षण देखि नै चुनौती देखापर्छ ।“ विद्यार्थीहरूका आ-आफ्ना भाषिक पृष्ठभूमिका कारण विभिन्न क्षेत्रमा त्रुटि गरेका देखिन्छन् । यसै गरी वाक्य गठन प्रक्रिया देखि पदसङ्गति सम्ममा यसको प्रभाव परेको पाइन्छ । यसै भनाइमा मगर भाषी महिला शिक्षकको अनुभव यस्तो रहेको छ: “वाक्य गठन प्रक्रियामा पनि पदसङ्गति नमिलाउने समस्या देखापर्दछ ।“ बहुभाषिक विद्यार्थीहरूले उच्चारणमा मात्र नभई भाषाका हर पक्षमा त्रुटि गरेको पाइन्छ । भाषिक पृष्ठभूमिका कारण बहुभाषिक विद्यार्थीहरूलाई नेपाली भाषाका चारै सीपमा कुशल बनाउन निकै जटिल कार्य हो ।

बहुभाषिक कक्षाका नेपाली मातृभाषीबाहेका अन्य भाषी विद्यार्थीहरू भाषिक सिपमा कमजोर रहेका छन् । बहुभाषिक विद्यार्थीहरूले आफ्नो मातृभाषाको प्रयोग बढी गर्नुले नेपाली भाषामा कमजोर रहेको पाइन्छ । यसै सन्दर्भमा मगर मातृभाषी महिला शिक्षकको अनुभव यस्तो रहेको पाइयो: “आफ्नै मातृभाषाको प्रयोग ज्यादा गर्नाले नेपाली मातृभाषी विद्यार्थी भन्दा पढ्नमा, लेखनमा कमजोर नै पाइन्छ ।“ यस भनाइले के संकेत गर्दछ भने मातृभाषाको अधिक प्रयोगले दोस्रो भाषा सिकाइमा असर पार्दछ । अर्को तामाङ मातृभाषी महिला शिक्षकको अनुभव यस्तो रहेको छ: “माथिल्ला कक्षामा भाषिक समस्याले गर्दा खासै समस्या नदेखिए पनि तल्ला कक्षाहरूमा भने विभिन्न बुझाइगत र भाषिक अभिव्यक्तिगत समस्याहरू बेला बेलामा आउने गरेको पाइन्छ ।“ बहुभाषिक कक्षामा पनि माथिल्ला कक्षाहरूमा भन्दा तल्ला कक्षाहरूमा अझ बढी भाषिक समस्या रहेको पाइयो । अर्को मगर

मातृभाषी महिला शिक्षकको अनुभव यस्तो रहेको छ: “साथै शुद्ध उच्चारण र पढाइ समेत गर्दै नन् ।” बहुभाषिक कक्षामा नेपाली मातृभाषीबाहेक विद्यार्थीहरूमा उच्चारण र पढाइसम्बन्धी बढी समस्या रहेको पाइयो । यस्तो अवस्थामा विद्यार्थीहरूसँग छलफल गरी उनीहरूसँगै नेपाली भाषा र मातृभाषाको प्रयोग गर्दै शिक्षण गर्नु फलामको चिउरा चपाए जस्तै हो ।

निष्कर्ष

नेपाल बहुभाषिक मुलुक हो । यहाँ विभिन्न भाषाभाषीको बसोबास अन्तर्निहित छ । समाजमा भाषाभाषीको जस्तो अवस्था हुन्छ त्यसको प्रभाव विद्यालयमा प्रत्यक्ष परेको हुन्छ । बहुभाषिक कक्षामा नेपाली मातृभाषी विद्यार्थीलाई सिकाइ सहज हुन्छ भन्ने नेपाली मातृभाषी नहुने विद्यार्थीहरूलाई सिकाइ असहज हुन पुग्छ । दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली सिक्ने विद्यार्थीलाई शिक्षण गर्न असाध्यै गाह्रो हुन्छ । यस अध्ययनबाट के निष्कर्षमा पुग्न सकिन्छ भने बहुभाषिक कक्षामा शिक्षण गर्दा विद्यार्थीको मातृभाषालाई विशेष प्राथमिकता दिनुपर्छ । पाठ्यवस्तुलाई शिक्षण गर्दा उनीहरूको मातृभाषामा अर्थ्याउन सके शिक्षण प्रभावकारी हुने देखिन्छ । शिक्षकहरूको मत पनि यही रहनुले यस कुराको पुष्टि गर्दछ । बहुभाषिक कक्षा शिक्षणसम्बन्धी अहिलेसम्म कुनै किसिमको तालिमको व्यवस्था नभएकोले शिक्षकहरूले बहुभाषिक कक्षा शिक्षणमा विभिन्न चुनौतीहरूको सामना गर्नु परेको देखिन्छ । सम्बन्धित निकायहरूले यसतर्फ ध्यान दिई विभिन्न तालिम, गोष्ठी सञ्चालन गर्नु पर्ने तथ्य मैले अनुभूति गरेको छु ।

सन्दर्भ सूची

- खनाल, पेशल (२०८०), *शैक्षिक अनुसन्धान पद्धति* (चौथो, संस्क.), सनलाइट पब्लिकेशन ।
- खनिया, बुद्धराज (२०७५), *नेपाली भाषा शिक्षण: सिद्धान्त र प्रयोग*, जुपिटर प्रिन्टिङ एन्ड पब्लिसिङ हाउस प्रा. लि. ।
- निउरे, ध्रुव प्रसाद (२०७५), *शैक्षिक अनुसन्धान पद्धति*, क्वेस्ट पब्लिकेशन प्रा.लि. ।
- पौड्याल, शालिराम (२०८१), नेपालका प्रमुख भाषा र शिक्षणको अवस्था, *विकासको निम्ति शिक्षा*, २७(१), ७७–९० ।
- पौडेल, माधव प्रसाद (२०७०), *नेपाली भाषा शिक्षण*, विद्यार्थी प्रकाशन प्रा.लि. ।
- राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय (२०८०), *राष्ट्रिय जनगणना र आवास जनगणना*, २०२१ ।
- रिमाल, डिल्लीराम (२०७१), *सामुदायिक विद्यालयका प्राथमिक तहमा भाषिक विविधताको सम्बोधन*, अप्रकाशित दर्शनाचार्य शोधलेख, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, नेपाली शिक्षा विभाग, त्रि.वि., कीर्तिपुर ।
- लामिछाने, यादवप्रकाश (२०६९), *नेपाली भाषाशिक्षण*, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- शर्मा, केदारप्रसाद र पौडेल, माधवप्रसाद (२०६७), *नेपाली भाषा र साहित्य शिक्षण*, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77–101. <https://doi.org/10.1191/1478088706qp0630a>
- Paudel, P. (2020). Teaching English in multilingual contexts: Teachers' perspectives. *Prithvi Academic Journal*, 3, 33–46. <https://doi.org/10.3126/paj.v3i0.29557>

- Poudel, P. P. (2011). Teaching English in multilingual classrooms of higher education: The present scenario. *Journal of NELTA*, 15(1–2), 121–133. <https://doi.org/10.3126/nelta.v15i1-2.4618>
- Phyak, P., Sah, P. K., Ghimire, N. B., & Lama, A. (2022). Teacher agency in creating a translingual space in Nepal's multilingual English-medium schools. *RELC Journal*, 53(2), 431–451. <https://doi.org/10.1177/00336882221113950>
- Rai, H. (2023). Multilingual education: Teacher's perspectives on opportunities and challenges at basic level students. *International Journal of Educational and Life Sciences*, 1(2). <https://doi.org/10.59890/ijels.v1i2.458>
- Taylor, S. K. (2010). Beyond bilingual education: Multilingual language education in Nepal. *GIST – Education and Learning Research Journal*, (4), 138–154. <https://latinjournal.org/index.php/gist/article/view/590>